

Studia i materiały
z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej

**T. 1: Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej
Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku**

redakcja Tomasz Kargol, Witalij Michałowski

Студії та матеріали
з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи

**T. 1: На межі епох. Південно-східні землі
Речі Посполитої від XVII до початку XIX століття**

за редакцією Томаша Карґоля та Віталія Михайловського

Kraków — Kijów 2020
Краків — Київ 2020

Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej,
T. 1: *Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku,*
redakcja Tomasz Kargol, Witalij Michalowski
ss. 29–48

Студії та матеріали з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи
T. 1: *На межі епох. Південно-східні землі Речі Посполитої від XVII до початку XIX століття*
за редакцією Томаша Карголя та Віталія Михайловського
с. 29–48

Artur Goszczyński
ORCID 0000-0002-6643-5416

**POSTAWY LUDNOŚCI CYWILNEJ
WOBEC KOZACKICH NAJAZDÓW Z 1648 ROKU
NA PRZYKŁADZIE MIESZCZAN KRAŚNICKICH.
PRZYCZYNEK DO ZAGADNIENIA ZASIĘGU
TERYTORYALNEGO POWSTANIA CHMIELNICKIEGO**

DOI: 0.32021/9788366304796.02

Po pokonaniu armii koronnej w bitwach nad Żółtymi Wodami, pod Korsuniem i Piławcami, wojska Bohdana Chmielnickiego ruszyły w głąb Rzeczypospolitej. Po wydarciu wysokiego okupu od Lwowa wódz powstania zdecydował się podstąpić pod mury Zamościa. Ruszając pod to miasto, hetman zaporoski miał obwieścić, że zamierza iść z wojskiem pod Warszawę¹. Faktycznie nie planował tak śmiałego posunięcia, chciał zaś maksymalnie wykorzystać piławieckie zwycięstwo². Usiłował w związku z tym wytworzyć atmosferę strachu wśród

¹ *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego*, ed. Edward Raczyński, vol. 1 (Poznań: Nakładem i czcinkami N. Kamieńskiego i Spółki, 1859), 26.

² Ivan Storozhenko, „Voyenno strategichna meta povstannya pid kerivnitstvom Bogdana Khmel’nits’kogo u berezni–travni 1648 r.,” in *Doba Bogdana Khmel’nits’kogo (do 400-richcha vid dnya narodzhennya velikogo get’mana). Zbirnik naukovikh prats’*, ed. Valeriy Andriyovich Smoliiy (Kiyiv: Institut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 1995), 67; Ivan Gavryliuk, *Nieuygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648–1651* (Oświęcim: Napoleon V, 2019), 126.

szlachty, którą mógłby następnie wykorzystać w celach politycznych, od 6 października trwały bowiem obrady sejmu elekcyjnego³. Nastrój paniki skutecznie podsycił zresztą sam fakt oblężenia twierdz położonych względnie niedaleko Warszawy. Wykorzystać do tego można było także potęgujące chaos łupieżcze wypadki zagonów kozacko-tatarskich rozsyłanych przez Chmielnickiego w celu uzupełnienia braków żywności, podtrzymania morale w wojsku oraz zaspokojenia tatarskiej żądzy jasyru⁴. W związku z tym kiedy trzon armii Chmielnickiego oblegał Lwów i Zamość, mniejsze oddziały Zaporozców i ordyńców ruszyły na zachód, głęboko pustosząc ziemie województw bełskiego, lubelskiego i sandomierskiego⁵. Podobnie jak na Zadnieprzu buntownicy ze szczególną werwą rabowali majątki szlacheckie i kościoły, mordując przy tym herbowych, duchownych katolickich oraz Żydów⁶. Ludność chłopską po ograbieniu zazwyczaj pozostawiano przy życiu. Często nie oznaczało to jednak ocalenia, oszczędzeni szli bowiem na pastwę ordy biorącej w jasyr⁷. Warto przy tym nadmienić, że wrazym siłom zadanie

³ Karol Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. Opowiadanie i źródła*, vol. 2: *Polska w r. 1648* (Lwów: Nakładem autora. Z drukarni E. Winia-rza, 1869), 256, 273.

⁴ „Zatem słoty jesienne dokuczały Kozakom, przy tem głód, gdyż naokół kraj zniszczywszy, sami potem nie mogli mieć żywności, zaczem Chmielnicki musiał rozesłać w różne krainy wojsko, aby rabując tam się sustensowali. Ochoczych na rabunki co żywo znalazło się więcej niż do szturm. Ordynował półki ponad Wisłę, aby kraj rujnowali, nie tylko ludzi zabijając, lecz domy, pałace, mury rujnując i pustosząc”. *Historia panowania Jana Kazimierza*, 24–25.

⁵ Ibidem; Józef Półcwiartek, „Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego — mit a rzeczywistość,” in *Kozacki vijny XVII stolittia v istorijčnij svidomosti polskoho ta ukrajinskoho narodu. Materialy Druhoji Polsko-Ukrajinskoji Naykovoji Zustriči* (Lviv, 12–13 žovtnia 1995 r.), ed. Leonid Zaškilniak (Lviv–Lublin, 1996), 78–83. O kozacko-tatarskich napadach na obszar położony w okolicach Sanu zob. Andrzej Gliwa, *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku* (Przemyśl: Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 2013), 412–42.

⁶ Władysław Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651* (Warszawa: Książka i Wiedza, 2007), 117.

⁷ „Czaty swywolne aż ku Lublinowi i Łukowu, zgola aż po Wisłę rozpuścił, którzy kościoły, dwory pałac, chłopów prostych lubo nie zabijali, ale z biednej koszuli odzierali i inszych ordzie oddawali”. Mikołaj Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, ed. Jan Dzięgielewski (Warszawa: DiG, 2000), 55. Z listów posłującego do Chmielnickiego księdza Andrzeja Humel-Mokrskiego wynika, że wódz powstania oficjalnie zakazywał mordowania ludności cywilnej i wzniecania pożogi, „ale w tym swawolna Ruś nie słucha”. „1648 g. noyabrya. 9 — Pis'mo ksendza A. Mokrskiego polskomu korolyu Yanu Kazimiru o voen'nykh sobyt'yakh na Ukraine, o predlagaemykh kazakami usloviyakh peremiriya

ułatwiały rozruchy chłopskie, które zaczęły wybuchać w ziemi chełmskiej i województwie lubelskim⁸. Wobec narastającego zagrożenia miejscowa szlachta podjęła działania w celu obrony najważniejszych centrów miejskich, ograniczyły się one jednak głównie do zabezpieczenia Lublina⁹. Tym samym nie udało się uchronić mniejszych ośrodków przed najazdem, wobec czego ich mieszkańcy musieli zmierzyć się z dotychczas nieznanym i z pozoru odległym zagrożeniem. W wyniku najazdu Kozaków ucierpiało wiele miast położonych w odległości do kilkudziesięciu kilometrów od Zamościa, w tym Chełm, Krasnystaw, Parczew, Kazimierz, Urzędów czy Kraśnik¹⁰.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie reakcji ludności cywilnej zamieszkującej ośrodki położone w głębi Rzeczypospolitej wobec zaporoskiej inkursji. Pojawienie się Kozaków w centrum państwa było swego rodzaju egzotyką. Mieszkańcy interioru nie mieli bowiem doświadczeń, jakie posiadała ludność z województw ukraińskich, co jakiś czas borykająca się z najazdami ordy lub swawolą zbuntowanych mołojców. Jak wszędzie priorytetem dla cywilów było ocalenie życia i zdrowia, na plan dalszy schodziło zaś zachowanie dóbr materialnych. Warto przy tym zauważyć, że okoliczność inkursji prowokowała także niektóre jednostki do zachowań antyspołecznych. Wśród mieszkańców pojawiały się bowiem osoby usiłujące wykorzystać chaos powstały

s Rech'yu Pospolitoj i o snosheniyakh Bogdana Khmel'nitskogo s Rossiey, Vengriey i Valakhiey," in *Dokumenty ob osvoboditel'noy voyne ukrainskogo naroda 1648–1654 g.g.*, ed. Abram Zinoweyevich Baraboy et al. (Kiev: Naukova Dumka, 1965), 193; „Хмельницькій зо всіма потугами потягнул под Замостя, а там стоячи, орда с козаками по самую Вислу пустошили...”. *Litopis Samovidtsa*, ed. Yaroslav Ivanovich Dzira (Kiyiv, Naukova Dumka, 1971), 53.

⁸ Il'ia Solomonowicz Miller, „Wojna wyzwolenicza Ukrainy w latach 1648–1654 a lud polski,” *Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej* 1 (1954): 399.

⁹ Józef Ryszard Szaflik, „Nastroje wśród społeczeństwa Lubelszczyzny w okresie wojny narodowo-wyzwoleniczej na Ukrainie (1648–1654),” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne* 11 (1956): 63; Dariusz Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008), 328; Edward Alfred Mierzwa and Stanisław Tworek, „W okresie wojen i konfederacji 1648–1696,” in *Dzieje Lubelszczyzny*, vol. 1, ed. Tadeusz Mencil (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974), 358.

¹⁰ Ivan Petrovich Krip'yakevich, *Bogdan Khmel'nits'ky* (Lviv: Svit, 1990), 95. Marian Surdacki, „Życie polityczne Urzędowa w XVII–XVIII wieku,” in *Archiva temporum testes. Źródła historyczne jako podstawa pracy badacza dziejów. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Olczakowi*, ed. Grzegorz Bujak, Tomasz Nowicki, Piotr Siwicki (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2008), 505; Mierzwa and Tworek, „W okresie wojen,” 376.

podczas napaści oraz ucieczkę sąsiadów dla wzbogacenia się ich kosztem. Problem ten można przybliżyć na przykładzie miasta Kraśnika położonego w starostwie urzędowskim. W księgach tamtejszego sądu wójtowskiego i ławniczego znajdują się akta spraw dotyczących kradzieży dokonanych podczas najazdu kozackiego, na podstawie których da się zobrazować zachowania ludności cywilnej oraz poczynić kilka spostrzeżeń na temat wpływu mołojcekiej inkursji na życie miejscowej społeczności. Bazę źródłową uzupełniają dwie relacje opisujące napaść, które dowodzą bezwzględności, z jaką mieszkańcy zostali potraktowani przez rebeliantów.

Według dawnych podań Kraśnik został założony przez niejakiego Kraśnickiego, który po wykarczowaniu lasu i zbudowaniu kilku domów nazwał powstałą w ten sposób osadę od swojego nazwiska¹¹. Według Bartosza Paprockiego miasto istniało już w 1142 r. i wchodziło w skład majątku rodu Gorajskich¹². Datę podaną przez heraldyka trudno zwerifikować, z całą pewnością można natomiast odrzucić informację o jego najwcześniejszych posiadaczach. Dopiero bowiem w 1377 r. Dymitr z Goraja otrzymał przywilej na Kraśnik, *civitas sive oppidum*, od Ludwika Węgierskiego, co jasno dowodzi, że wcześniej stanowił on własność monarchy¹³. W chwili nadania miał on już miejski charakter, niemniej właściwy akt lokacyjny przyznający mu prawo magdeburskie został wystawiony dopiero w 1405 r. przez Władysława II Jagiełłę¹⁴. W 1407/1408 r. Kraśnik jako posag Anny z Goraja trafił do rodu

¹¹ T.T., „Niektóre wiadomości o mieście okręgowem Kraśniku z rękopisu”, *Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi* 3 (1847): 2–3.

¹² Bartosz Paprocki, *Ogród królewski w którym o początku Cesarzów Rzymskich, Arcyksiążąt Rakuskich, Królów Polskich, Czeskich, Xiążąt Śląskich, Ruskich, Litewskich, Pruskich, rozrodzenia ich krotko opisane naidziesz*, (Praga: Drukarnia Daniela Siedlcańskiego, 1599), przedmowa [brak paginacji]. Z tego względu niektórzy historycy zaczęli domniemywać, że Kraśnik mógł być gniazdem rodowym Gorajskich. Stanisław Zakrzewski, „Nad Wieprzem i Bugiem w wieku XI i XII”, *Przegląd Historyczny* 1, no. 3 (1905), 367.

¹³ Kazimierz Myśliński, „Początki miasta Kraśnika i Urzędowa na tle rozwoju południowej Lubelszczyzny,” in *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, ed. Kazimierz Myśliński, Józef Ryszard Szaflik (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1963), 21–22. Według Henryka Grocholskiego Kraśnik został nadany Gorajskim jeszcze przez Kazimierza Wielkiego, dokument zaś wystawiony przez Ludwika Węgierskiego był tylko potwierdzeniem wcześniejszego aktu. Henryk Grocholski, „Wokół początków Kraśnika,” in *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, 30–31.

¹⁴ *Ibidem*, 23.

Tęczyńskich¹⁵. Za ich rządów ośrodek ten przeżywał okres rozkwitu, ufundowali oni bowiem dwa kościoły, klasztor, przyklasztorną szkołę i bibliotekę oraz troszczyli się o rozwój handlu i rzemiosła¹⁶. W 1558 r. miasto stało się własnością Oelkowiczów-Słuckich, a w 1602 r. na krótko weszło w skład posiadłości Radziwiłłów (po zrzeczeniu się praw dziedzicznych do niego przez kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza)¹⁷. W 1604 r. Kraśnik nabył zaś kanclerz i hetman wielki koronny Jan Zamojski i włączył go w skład swej Ordynacji¹⁸.

Opodal Kraśnika znajdował się drewniany zamek obronny, wzniesiony jeszcze w średniowieczu. W połowie XVII w. był on jednak niemal doszczętnie zrujnowany, przez co nie mógł stanowić realnego wsparcia dla infrastruktury obronnej¹⁹. Niemniej nie oznacza to, że miasto nie posiadało obwarowań, Tęczyńscy bowiem w XVI stuleciu wzniesli wokół niego solidne mury oraz wał umocniony wieżami²⁰. Źródła z XVIII w., informujące o ich okazałości, sugerują, że podczas kozackiego najazdu były one w stosunkowo dobrym stanie²¹. W ich obrębie znajdował się rynek oraz ulice: Kościelna, Lubelska, Średnia i Żydowska²². Według badań Janiny Morgensztern, opartych na lustracji z 1631 r., znajdowały się tam 122 domy, na przedmieściach zaś dało się stwierdzić istnienie 242 budynków mieszkalnych²³. Wśród nich dominowały niewielkie

¹⁵ Janusz Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu* (Kraków: Societas Vistulana, 1997), 105–06.

¹⁶ Stanisława Paulowa, „Tęczyńscy w Kraśniku,” in *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, 56–64.

¹⁷ Henryk Lulewicz, „Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo słuckie,” *Miscellanea Historico-Archivistica* 3 (1989): 214–15.

¹⁸ Aleksander Tarnawski, „Dzieje powstania dóbr Ordynacji Zamojskiej,” *Teka Zamojska* 1, no. 2 (1938): 82–83.

¹⁹ T.T., „Niektóre wiadomości”, 18–20.

²⁰ „Kraśnik za dziedzictwa Tęczyńskich został porządnie murami zabudowany i wałem z wieżami oraz przekopem otoczony. Bram w twierdzy zawierały obwód miasta, z których jedna dotąd została [...]”. Michał Baliński and Tymoteusz Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana* (Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845), 1151. W mieście znajdował się także drewniany zamek warowny. „Kraśnik,” in *Encyklopedia Powszechna*, vol. 16: (*Kraśń.–Libelt.*) (Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1864), 8.

²¹ Tomasz Opas, „O dawnych umocnieniach obronnych miast prywatnych województwa lubelskiego,” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 19, no. 2 (1971): 252.

²² Janina Morgensztern, „Wiadomości o ludności żydowskiej w Kraśniku na podstawie inwentarza z 1631 r.,” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 32 (1959): 30.

²³ *Ibidem*, 31–32.

drewniane konstrukcje, przez co miasto narażone było na pożary²⁴. Jego ludność liczyła w tym czasie ok. 2300 osób, z czego 11 proc. stanowili Żydzi (50 rodzin mieszkających w 30 domach)²⁵. Warto również nadmienić, że w pierwszej połowie XVII w. Kraśnik, zlokalizowany dosyć niedaleko od Wisły, utrzymywał bezpośrednie kontakty handlowe z Gdańskiem. Co więcej, dzięki położeniu w pobliżu szlaku kupieckiego miejscowi merkatorzy mogli się bogacić, sprzedając paszę dla wołów, które pędzono tamtędy ze wschodnich województw do Wielkopolski i na Śląsk²⁶. W tym czasie na terenie miasta znajdowały się 44 warsztaty rzemieślnicze, spośród których część należała do produkujących na szerszy zbyt kuśnierzy²⁷. Większość pozostałych była zaś zapewne własnością członków działających tam cechów: krawców, szewców, tkaczy, kowali lub produkujących głównie na potrzeby miejscowej ludności rzeźników²⁸. Informacje te pozwalają unaocznic lokalną rangę tego ośrodka w pierwszej połowie XVII w. W odniesieniu do najazdu kozackiego należy je jednak traktować z dużą dozą ostrożności. Dnia 9 czerwca 1637 r. w Kraśniku wybuchł bowiem wielki pożar, pochłaniając całość drewnianej zabudowy, której najpewniej w pełni nie odbudowano²⁹.

²⁴ Ibidem, 32.

²⁵ Ibidem, 34; Janina Morgensztern, „Z dziejów Żydów w Kraśniku do połowy XVII wieku,” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 34, no. 2 (1960): 80; Magdalena Liliana Figurniak, “The history of the Jewish Population on the Zamoyski Latifundium. During the Period of the Chancellor line (Jan ‘Saryusz’, Tomasz and Jan ‘Sobiepan’ Zamoyski): Contribution to the Research,” *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej* 4 (2014): 190. W 1626 r. Kraśnik zamieszkiwało ok. 1800 mieszkańców. Na przestrzeni pięciu lat miasto odnotowało więc znaczny wzrost zaludnienia, co może świadczyć o jego rozwoju gospodarczym oraz rosnącej pozycji w regionie. Zygmunt Sułowski, „Dzieje zaludnienia obecnych powiatów kraśnickiego i janowskiego,” in *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, 41.

²⁶ Janusz Albin, „Rzemiosło i handel miasta Kraśnika w XVI i XVII wieku,” in *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, 94–96; Jarosław Kurkowski, „Sieć jarmarczna województwa lubelskiego w XVI w.,” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34, no. 2 (1986): 245.

²⁷ Maria Bogucka and Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986), 431.

²⁸ Morgensztern, „Wiadomości,” 41; Albin, „Rzemiosło i handel,” 77–91.

²⁹ Jan Szczepaniak, „Szkoła parafialna w Kraśniku w okresie staropolskim,” *Studia Sandomierskie* 26 (2019): 15. Wystarczy wspomnieć, że Tomasz Zamoyski, w którego posiadaniu znajdowało się miasto, 10 listopada 1637 r. wydał dekret zabraniający Żydom posiadania domów i kramów w rynku, czyli de facto odbudowy strawionych przez pożar nieruchomości. Leszek Jarmiński, „Tomasz Zamoyski

Z listu Wita Wnuczowskiego, prepozyta kraśnickiego zakonu kanoników regularnych laterańskich, do Jacka Liberiusza, prepozyta generalnego konwentu w podkrakowskim Kazimierzu, wiadomo, że molojcy wpadli do miasta w piątkowy poranek 20 listopada 1648 r.³⁰ Przypuszczalnie na ulicach znajdowało się wtedy sporo osób, gdyż mocą przywileju Zygmunta I Starego tego dnia mogły się tam odbywać targi³¹. Do inkursji doszło tuż po porannej mszy, kiedy wielu ludzi wracało do domów z kościoła farnego. Kozacy bezlitośnie zabijali niemal każdego, kogo zastali na swej drodze i pustoszyli budynki. Według znanych relacji szczególnie srogo obeszli się z klasztorem kanoników regularnych, mordując księży, dewastując świątynię oraz profanując znajdujące się w niej krypty. Zaszlachtowano przy tym ludność, która szukała schronienia w tym budynku³².

wobec spraw publicznych i wyznaniowych,” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 25 (1980): 137.

³⁰ *Kopia listu od księdza Wita proboszcza kraśnickiego kanoników regularnych do jm. ks. Liberiusa proboszcza Bożego Ciała w Kazimierzu przy Krakowie a.d. 1648 die 30 novembris*, Львівська національна наукова Бібліотека України імені В. Стефаніка: фонд 5, опис 1, нр 189, 18, druk w: Marcin Goliński, *Silva rerum (1648–1665)*, vol. 1: 1648–1649, ed. Orest Zayac, Yaroslav Fedoruk (Kyiv: Nacionalna Akademia Nauk Ukrainy, 2019), 227.

³¹ Baliński and Lipiński, *Starożytna Polska*, 1151.

³² „W tej wrzawie powstańczej Kozacy dotarli aż do Kraśnika i tu dokonali rzeczy przerażającej. Mieszkańcy w większości byli wówczas w kościele, więc najeźdźcy wpięrow splądrowali ich domostwa, następnie na oczach rodziców mordowali dzieci. Ludzie przebywający w kościele, w obawie o swoje życie zamknęli się w nim. Niestety, Kozacy wyłamali drzwi wejściowe, dostali się do środka, gdzie dokonali straszliwej rzezi. Następnie ograbili i sprofanowali kościół — zniszczyli ołtarze, obrazy, krzyże”. Irena Makarczyk, „Kraśnik — klasztor, miasto i parafia w kronikach Stefana Ranatowicza oraz Benedykta Szamotulskiego,” *Echa Przeszłości* 16 (2015): 84–85. „[...] die 20 novembris w piątkowy dzień dwie godzinie na dzień colluvies Kozaków zaporowskich do miasteczka niespodziewanie wpadły ludzie, którzy z kościoła po mszy rannej szli, do domów swoich po ulicach wszystkich ścinali. Drugich na smentarzu, drugich w kościele zamkniętych dobywszy na 130 wyścinali, także po górach sklepach biegając; w klasztorze wiele ludzi nazybajali, wpadły na górę do księdza piae memoriae Malinowskiego wycz żelazną na głowę włożywszy śrubowali, aż i oczy mu na wierzch wycisnęli, sieła razów palonych syna, których po wszystkim ciele zadali i srodze i haniebnie zamordowali ze wszystkiego obrawszy, tylko w jednej włosienicy zostawili. Co widząc, ksiądz Chryzostom dominikan patricius crasnicensis z ojcem swoim panem organistą z klasztoru przez sad uciekać poczęli, ale obadwa z czeladnikiem moim Kolasińskim haniebnie poranieni tamże w sadzie polegli. W kościele okna, organy, także w klasztorze piece, drzwi, cele porabali, tak że i dla czeladnika jednego mieszkania nie masz. Księży, których dziś tydzień posłałem, w pasiece mieszkają i nabożeństwo na zamku w kościele odprawiają, ten bowiem wcale został. Ba, i w szpi-

Z akt sądu wójtowsko-ławniczego wynika, że mieszkańcy Kraśnika spodziewali się najazdu, w dokumentach tych można bowiem odnaleźć informacje o działaniach podejmowanych w celu zabezpieczenia dóbr materialnych przed grabieżą. W tym celu uciekano się chociażby do zakopywania pod ziemią skrzyń z kosztownościami³³. Inni odsyłali wartościowsze rzeczy na przechowanie do klasztoru lub domów bogatszych mieszczan, ufając, że będą tam bezpieczniejsze³⁴. Warto przy tym wspomnieć, że podobną logiką kierowali się także niektórzy mieszkańcy okolicznych miejscowości, upatrujący szansy na ocalenie dobytku w przeniesieniu go do miasta³⁵.

Skupianie się ludności cywilnej wokół większych ośrodków miejskich w wypadku zagrożenia najazdem było zachowaniem powszechnym. Podobnie czynili mieszkańcy spustoszonych wcześniej przez Kozaków województw ukraińskich, Podola czy Wołynia³⁶. W ich przypadku, oprócz osób zamieszkujących najbliższe sąsiedztwo, do miast

tału ubóstwo powyścinawszy i czworo ludzi w kościele zabili, grobów podobywali, trupy na wierzch podobywali i powyrzucali i ś[więtej] pamięci p. Durawskiego w trunnie szyję ucięli, wozownią klasztorną przy browarze spalili, cudownie browar został". *Kopia listu od księdza Wita proboszcza kraśnickiego*, 187.

³³ „Ucciw y Wawrzyniec Zajączek przedmieszczanin krasn[icki] aktor pracowitego Stan[isława] Cieślę i małżonkę jego Zofię Paczanowszankę skarżel się, iż podczas rozboju kozackie[go] z ziemie w domu aktorowym skrzynie zakopaną z rzeczami pozwani wykopali z pościelą, z sukniami". *Relatio d[omi]norum scabinorum pro parte Laurentii Zajączek ante oppidani crasnicens[is]*, Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Akta Miasta Kraśnika (dalej: AMK), sygn. 12 (dawna sygnatura: AMK, sygn. II/6), 64.

³⁴ „[...] podczas najazdu niezbożnych rebelizantów, swawolnych Kozaków, ten miód p. aktor przysłał jej do Kraśnika, który ona dla zachowania do klasztoru kraśnickie[go] wstawiela i tenże miód z klasztoru zabrano [...]". *Inter nobilem Rogalowski actorem et honestam Zophiae Michotkowa citatam*, ibidem, 55. Jednym z takich miejsc był dom mieszczki Zofii Michotkowej. „[...] iż pracowity Wojciech Lisz, obywatel kras[nicki] po rozboju kozackim zostawszy przy domu swym z domu Michotkowej powywoził rzeczy tak to onej samej, jako i ludzkie, które ludzie dla ochronienia nieprzyjaciela do niej w dom zachowali". *Decretum con[tra] Albertum Lisz*, ibidem, 59.

³⁵ „Skarżela się młynarka Staszka, iż rzeczy, które zaniosła do miasta przed Kozakami, wszystkie jej poginęły i poznała u obwinione[go] przedze, poszewki [...]". *Między ucciwymi wdową Tuszyńską, Grzegorzem Kepką, Wawrzyńcową Michotkową mieszczany kraśnickimi młynarką z Strożej aktorami, a opatrznemi Janem Kaliszem, Wojciechem Liszem, przedmie[szczany] krasn[ickimi] pozwany-mi*, ibidem, 57.

³⁶ Artur Goszczyński, „Ucieczki ludności cywilnej z południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej w pierwszym etapie powstania Chmielnickiego,” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. „Prace Historyczne”* 148, z. 2 (2021) [w druku].

ściągaly także rzesze szukających schronienia uciekinierów. Za mury często trafiały więc osoby, w stosunku do których miejscowi odnosili się nieufnie, np. obawiając się, że otworzą oni bramy najeźdźcom. Powściągliwość ta nie była bezpodstawna, nierzadko bowiem zdarzały się przypadki wpuszczania Kozaków do miast przez azylantów, którzy liczyli na ich litość, chociażby z uwagi na przynależność do kościoła prawosławnego³⁷.

W przypadku Kraśnika podobną szkodliwością odznaczyła się część pospólstwa, która ulegając rewolucyjnemu nastrojowi, sekundowała najeźdźcom w działaniach przeciwko swoim bogatszym sąsiadom³⁸. Równie groźni okazali się także ci, którzy uciekając przed inkursją, wpadali do miasta i napotkawszy tam zniszczenia, rabowali wszystko to, czym pogardzili Kozacy³⁹. Informacja o okolicznej ludności rejterującej przez grabiony Kraśnik świadczy o tym, że mołojcy równocześnie najechali na sąsiednie miejscowości. Jego mieszkańcy zareagowali na atak podobnie jak ich sąsiedzi zza bram — kto tylko mógł, uciekał w popłochu⁴⁰. W źródłach można jednak odnaleźć informacje, że niektórzy pomimo niebezpieczeństwa starali się wywieść na wozach swój dobytek⁴¹. Przypuszczalnie mogły być one wcześniej przygotowane do tego, aby w przypadku zagrożenia błyskawicznie umknąć za mury. Niestety niewiele wiadomo o tym, gdzie szukano schronienia, oprócz tego, że jednym z takich miejsc był okoliczny las⁴².

Kozacki najazd trwał trzy godziny. Po tym czasie rebelianci „odeszli, pozostawiając miasto krwią w każdym miejscu spływające i trupami wysłane”⁴³. Pomimo oporu mieszczan mołojcy spalili ponad siedemdziesiąt domów i zabili ok. trzystu osób⁴⁴. Dymiący łuną pożarów,

³⁷ W wyniku zdrady mieszkańców Kozacy zdobyli m.in. Bar i Połonne. Maurycy Horn, *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978), 94–95.

³⁸ Józef Ryszard Szaflik, „Powiat urzędowski w okresie wojen z połowy XVII wieku (1648–1660),” in *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, 121–22.

³⁹ „[...] obwinioni odpowiedzieli, że tej żadnej rzeczy z domu p[anu] Foxowi nie brali, lubo co zastał w domu i nas, jest ta białagłowa, która to musiała, bo pod ten czas sieła haniebnie tak piechotą, jako i wozami ze wsiów ludzie do miasta zajeżdżali i brali, kto co mógł [...]”. In *Paulum Zygmuncik actor Joannem et Martinum cremato[re]s cit[ato]s*, APL, AMK, sygn. 12, 56.

⁴⁰ Por. przyp. 49, 50.

⁴¹ Por. ibidem.

⁴² Por. przyp. 51.

⁴³ Makarczyk, „Kraśnik — klasztor, miasto i parafia,” 85.

⁴⁴ „Oddział ich pewny do tego miasta podstąpił, które acz z liczną swoich stratą zdobywszy zrabowali, ludzi w mieście do 300 ubili, kościół spustoszyli, dwóch zakonników okrutnie zamordowali, domów przeszło 70 spalili”. *Opisanie*

opuszczony przez wystraszoną ludność Kraśnik, na którego ulicach zalegały trupy pomordowanych oraz przedmioty wywleczone z domów i kamienic, padł łupem szabrowników, rekrutujących się spośród jego własnych mieszkańców lub osób bytujących na przedmieściach.

Historycy interpretujący te wydarzenia w oparciu o założenia ideologii marksistowskiej zgodnie z teorią walki klas uznawali, że były one przejawem istnienia antyfeudalnych nastrojów wśród nizin społecznych Kraśnika i okolic⁴⁵. Przystępczość jest tymczasem zjawiskiem w dużej mierze zależnym od życia codziennego i mentalności społeczeństwa zamieszkującego dany obszar i towarzyszy ludzkości od zarania dziejów. W związku z tym nie należy rozpatrywać incydentalnych grabieży jako przejawu ruchu skierowanego przeciwko szlachcie czy bogatemu mieszczaństwu, a trzeba je raczej złożyć na karb uniwersalnej prawdy, iż „okazja czyni złodzieja”. Zresztą pobłażliwy stosunek ograbionych mieszczan kraśnickich do grasantów wskazuje na brak tego rodzaju antagonizmu⁴⁶. Najazdy, podobnie jak pożary i epidemie, sprzyjały nasilaniu się kradzieży, dokonywanych zarówno przez profesjonalnych złodziei, jak również przygodnych złoczyńców wie dzionych chęcią łatwego zysku⁴⁷. Okoliczności zaistniałe w 1648 r. pozwalały sprawcom spodziewać się, że poszkodowani uznają, iż zostali ogołoceni przez Kozaków. Przystępców zdradziła jednak daleko posunięta nieostrożność, po mołojckiej inkursji w ich domach zaczęto bowiem odnajdować mienie należące do sąsiadów⁴⁸. Najczęściej było to zboże, trzoda chlewna, wędzone mięso, czy też przedmioty związane z rzemiosłem wykonywanym przez okradzionych mieszczan, np. skóry baranie, pokrywy kotłów gorzałczanych, słód do produkcji alkoholu

statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 r., Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej, rkps 1815, 212.

⁴⁵ Władysław Myk, „Ruchy chłopskie w starostwie urzędowskim w XVI i XVII wieku,” in *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, 107.

⁴⁶ Por. przyp. 60.

⁴⁷ Marcin Kamler, *Złoczyńcy. Przystępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)* (Warszawa: Neriton, 2010), 234.

⁴⁸ „Że gdy z ramienia sławne[go] pana Wojciecha Janaszkowicza, wójta i sędzie[go] krasn[ickiego] ne instantia uczciwych Wawrzyńcza Zajączka i małżonki jego w dom do Stanisława cieśle Paczanowskie[go] sperunkowania rzeczy, które podczas niedawne[go] rozboju kozackie[go] z domu instantów poginęły, takowe się u wzwyż pomienionego cieśle w domu u niego znalazły. Poduszek parę, które w skrzyni z inszemi rzeczami w domu swoim instantowie zakopali byli”. *Relatio d[omi]norum scabinorum pro parte Laurentii Zaiączek*, 64.

lub drewno opałowe⁴⁹. Niektórzy złodzieje wiedzieli, co i gdzie mogą znaleźć, inni skrzętnie przeszukiwali domostwa sąsiadów w poszukiwaniu ukrytego dobytku. Jan Kalisz, mieszkający na przedmieściach Kraśnika, widząc zamordowanego mieszczanina, roztrzaskał schowek znajdujący się w jego domostwie i zabrał jego zawartość⁵⁰. Tenże został również oskarżony przez niejakiego Grzegorza Kępkę, iż ukradł mu wóz z dobytkiem (ostatecznie porzucony przez przestępcę w polach)⁵¹. Z kolei Wojciech Lisz ograbił piwnicę bogatej mieszczki, Wawrzyńcowej Michotkowej, wynosząc z niej beczkę miodu i inne zapasy. Przy okazji dokładnie spenetrował także budynek mieszkalny należący do kobiety, kradnąc z niego znajdującą się w nim wtedy kościelną chora-

⁴⁹ „[...] takowe tedy rzeczy u niego się znalazły, naprzód wieprz cały świeży w korycie, do które[go] się ten obwiniony przyznał, iż jest tego Zygmuncika, tamże u tegoż pokrywek od garców gorzałczanych trzy. Pszenice we trzech worach było po półkorczu, tatarski we dwóch worach, potrosze mięsza wędzonego śrótołów 15, mięsa suchego pasa połęć, smalcu wieprzowe[go] szanek [?], skór baranich czarnych, niewyprawnych 6, kłotka wielka. Ząsiek od komory to przyznał, iż jest p[anów] Foxów, słołu meltego ćwierci 3 [...]”. *Revisio Pauli Zygmuncik idem et relatio dd. scabinorum*, APL, AMK, sygn. 12, 54; „Paweł Zygmuncik skarżel się o wieprzów parę karmnych, o gorzałkę konwi dwie spustnych, oklisów żelaznych 23 [?], pszenice półtora korcza, słołu melte[go] ćwierci 3 [...] Sławetny Jan Fox rajcza i mieszczanin krasn[icki] na tychże obwinionych skarżel się, iż u nich także pod ten czas rozboju kozackie[go] w domu znalazł skór baranich 6, zamków dwa komornych tatarski i groch z domu, gdy miał uchodzić, zostawił na wozie [...] Sławetny Wojciech Szafrank na tychże winiarzów skarżel się, iż mu drew rąbanych z komory pod ten czas także za gr 9 spalili, słołu gorzałczane[go] kor[ców] 4 z góry słodownie wzięli kula dębowych za gr 40 popalili [...] Poturajowa, uboga baba, na tychże winiarzów skarżela się, iż jej wieprzki zabieli i zjedli, i insze pożywienie jako ubogiej zabrali [...]”. *In Paulum Zygmuncik actor*, 55v.

⁵⁰ „[...] po niedawnym rozboju kozackim, gdy ustąpiła z dóbr swoich dla zachowania zdrowia, tak dziątek swoich, jak siebie samej, przy których zostawiała męża swe[go], które[go] niezbożni Kozacy okrutnie zamordowali, a on [Jan Kalisz — przyp. A.G.] zapomniawszy bojaźni Bożej i miłości bliźniego, to ze wspomżeniem i ratunkiem Bogu wszechmogące[mu] zostawiony sklep w mieszkaniu jej wyłupił, wszystko, co jem było przed nieprzyjacielem pochowano, wybrał i na dowód tego, gdy urząd w dom do sperunku chodzieł, znalazła pościel sklepu swe[go] własne[go] i garniec, w którym miód był [...]”. *Między ucciewymi wdową Tuszyńską*, 56v.

⁵¹ „Na tegoż Kalisza skarżel się Kępka Grzegorz, iż nie mogąc uciec przed Kozakami, wozu dobrze naliczowane[go] w polu odszedł i prędko żona aktorowa do niego się powróciela z gaju, a pozwany, strzegąc w polu wosz ze wszystkimi rzeczami i z wołami, do domu swe[go] pojał i wszystko, ukrom co jeno na wozie było, zabrał [...]”. *Ibidem*, 57.

giew pogrzebową⁵². Wiadomo również, że wspólnie z Janem Kaliszem dopuszczał się także rabunków w kamienicach należących do krańskich Żydów⁵³.

Postawieni przed sądem złoczyńcy w różnorodny sposób starali się usprawiedliwić swoje czyny. Niektórzy z nich usiłowali dowieść, że zaginione przedmioty wzięli na przechowanie bądź znaleźli je na ulicy. Ciekawie tłumaczył się Jan Kalisz, który twierdził, że jego łup w postaci pościeli stanowi wynagrodzenie od wdowy za pochowanie jej zamordowanego przez Kozaków męża⁵⁴. Wspomniany złodziej trafił na tortury, sąd bowiem nie dał wiary jego zeznaniom wobec twardego dowodów, za jakie uznano cudze rzeczy odnalezione w jego domu⁵⁵. Zazwyczaj jednak oskarżeni przyznawali się do całości lub większości zarzutów i deklarowali, że wynagrodzą straty poszkodowanym⁵⁶, co mogło zapewnić im łagodniejszą karę oraz zaoszczędzić interogacji z udziałem kata. Zgodnie z normami prawa miejskiego sankcje za kradzież zależały od żądań oskarżycieli, którzy mogli domagać się zadośćuczynienia finansowego lub kar na ciele i czci. W większych miastach złoczyńców często pozbawiano życia, w szczególności tych, którzy do-

⁵² „Wawrzyńczowa Michotkowa obwinięła Wojciecha Lisza, iż jej miód prasny z beczką z dołu wyłopał z piwnicze i zabrał i insze rzeczy z tejże piwnicze. Będąc przytomny przy tej sprawie ucciwu Paweł Kłopocik skarżel się na tegoż Lisza Wojciecha sąsiada swego, iż z piwnicze p[ani] Michotkowej rzeczy wszystkie zabrano mu a osobliwie wał płotna konopne[go], w które zachował grzywien 68, mieniąc, że tego Kozacy nie brali, ale tenże obwiniony Lisz, sąsiad mój, dowodzę tego relacją urzędną, iż u niego i chorągwie kościelnej pogrzebnej z tegoż domu Michotkowej, co Kozacy nie chcieli, znaleźli”. Ibidem.

⁵³ Inter Lelen et Kalisz, APL, AMK, sygn. 16 (dawna sygnatura: AMK, sygn. II/5), 4v; „Po trzeci raz, gdy był pociągnięty [Jan Kalisz — przyp. A.G.] i ogniem palony nie przyznał, tylko powołał Wojciecha Lisza, sąsiada swe[go], że pod ten czas żyto Jakuba Żyda z kamienice Kafarzynej niósł”. *Relatio d[omi]norum scabinorum pro parte instigatorum contra Joannem Kalisz r[at]ione furti per eund[em]*, APL, AMK, sygn. 12, 58v–59.

⁵⁴ Por. przyp. 50. „Pozwany odpowiedział, że ja wziął pościel, ale z ulicze, inszych rzeczy nie brałem, a lubom tę pościel wziął tedy w nagrodę, iż ja pochowałem męża jej, które[go] bestyje jadły”. *Między ucciwymi wdową Tuszyńską*, 57.

⁵⁵ „Ponieważ obwiniony Jan Kalisz na tak wielkie szkody ludziom przez nie[go] poczynione podczas niedawne[go] rozboju kozackie[go] dobrowolnie przyznać się nie chce i oczywistych rzeczy niektórych urzędnie w domu u niego znalezionych temere negat. Urząd niniejszy podaje go na examen egzekutorowi [...]”. *Decretum contra Joannem Kalisz r[at]ione t[ur]pe incursionis [per] rebellos Kozakos*, APL, AMK, sygn. 12, 58–58v. Kalisz przesłuchiwany przez kata Wojciecha z Wysokiego przyznał się do licznych kradzieży. *Relatio d[omi]norum scabinorum*, 58v.

⁵⁶ *In Paulum Zygmuncik actor*, 55v–56.

puszczali się recydywy⁵⁷. Jak podkreśla Marian Mikołajczyk, zazwyczaj jednak starano się zachowywać zdrowy rozsądek i nie stosować surowych konsekwencji w przypadku lekkich przestępstw⁵⁸. Akta kraśnickiego sądu wójtowsko-ławniczego dowodzą, że poszkodowani najczęściej oczekiwali zwrotu dobytku oraz sprawiedliwości, tj. osadzenia szabrowników w więzieniu. Surowiej traktowano przy tym nieosiadłych, co sugeruje, że postrzegano ich w kategorii obcych⁵⁹. Osiadli mieszczenie mogli natomiast liczyć na daleko posuniętą pobłażliwość swoich sąsiadów. Ciekawym przykładem jest wyrok na żydowskich gozelników Jana i Marcina, którzy będąc oskarżonymi przez kilka osób o grabież, mogli zostać skazani na śmierć jako wielokrotni przestępcy. Sąd w ich przypadku za okoliczność łagodzącą uznał poturbowanie jednego z nich przez Kozaków. Co więcej, poszkodowani nie oczekiwali surowych sankcji, poprzestając na żądaniu zwrotu zrabowanych przedmiotów. Ostatecznie przyjęto tłumaczenia pozwanych, domagano się jednak, aby złożyli uroczystą przysięgę, że ich celem nie było okradanie sąsiadów⁶⁰. Na maksymalny wymiar kary nie zdecydowano się również wobec pozbawionego wolności Wojciecha Lisza, którego zobligowano do oddania zagrabionych rzeczy, pomimo że za przywłaszczenie chorągwi pogrzebowej mógł on być osądzony za świętokradztwo i skazany z tego tytułu na stos⁶¹. Na wyrozumiałość nie mógł liczyć

⁵⁷ Marcin Kamler, „Kary za przestępstwa pospolite w dużych miastach Polski w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku,” *Kwartalnik Historyczny* 101, no. 3 (1994): 25–39.

⁵⁸ Marian Mikołajczyk, *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1998), 139.

⁵⁹ „[...] wzyź pomieniony [Paweł Zygmuncik — przyp. A.G.] instant żądał, aby był tenże winiarz i z pomocnikami swymi do urzędu wzięty i osadzony, czego iż rzecz słuszną urząd niniejszy pozwolił, a onych do więzienia posadzać rozkazał, w którym siedzieć tak długo mają, aż wywód tej kradzieży swojej o sobie dadzą, ponieważ nieosiedli i tak wiele rzeczy u nich się znalazło”. *Revisio Pauli Zygmuncik*, 54.

⁶⁰ „Prawo rozkazuje takowych swawolników surowie na garle karać, ale widząc przed oczyma swymi jedne[go] winiarza Jana i żonę jego okrutnie od Kozaków poranionych, dając im nie cokolwiek wiary pod takowy czas, aby wszystko, do cze[go] się kolwiek znają, wzyź pomienionym aktorom pooddawali. Gdyż też i actores onym na garle nie instigują. A cze[go] nie znają, aby w piątek blisko przyszły każdy z nich z osobna met tertius super imagine Jesu Chri[sti] przysiągł jako oni z domów ludzkich nic więcej nie brali, tylko to, co u nichże znalazło i do te[go] do cze[go] się przyznali i jako oni nie wymysłem kradzieży, ale dotrzymanie i oddanie tym, kto się ozwie, przy sobie zatrzymali [...]”. *In Paulum Zygmuncik actor*, 56.

⁶¹ *Decretum con[tra] Albertum Lisz*, APL, AMK, sygn. 12, 59.

natomiast wypierający się oskarżeń Jan Kalisz, wobec którego orzeczono karę śmierci⁶².

Historycy zajmujący się dziejami starostwa urzędowskiego twierdzą, że konsekwencją kozackiego najazdu było wyludnienie, zniszczenie miejskiej infrastruktury, zahamowanie handlu, upadek rzemiosła oraz dewastacja chłopskich gospodarstw⁶³. Z uwagi na brak szczegółowych źródeł trudno dokładnie ocenić straty demograficzne w samym Kraśniku⁶⁴. Dzięki notatkom archiwisty Ordynacji Zamoyskiej Mikołaja Stworzyńskiego wiadomo, że inwentarz z 1653 r. „w mieście domów i grontów pustych wiele wymienia”⁶⁵. Nie dysponujemy jednak dokumentami, które odnotowywałyby liczbę mieszkańców miasta w niedługim okresie po najeździe. Akta o tym charakterze wytworzone po 1657 r. nie mogą posłużyć w tym celu z uwagi na zarazę z 1652 r. oraz agresję Szwedów i Siedmiogrodzian podczas potopu⁶⁶. Niemniej wspomniane wcześniej szacunki, w myśl których liczba ofiar Kozaków oscylowała ok. 300 osób, czyli ok. 1/8 mieszkańców (w odniesieniu do lustracji z 1631 r.), wydaje się dosyć prawdopodobna i dowodzi tego, że głównym celem mołojców była grabież. Potwierdza ona również, że immanentnym elementem kozackich napadów były mordy⁶⁷. Zaporozcy bez skrupułów zabijali miejscową ludność, nie oszczędzając dzieci, starców i chorych, co wywoływało paniczny strach oraz skutecz-

⁶² *Testamentum Joanni Kalisz*, ibidem, 58.

⁶³ Surdacki, „Życie polityczne Urzędowa,” 505. W 1676 r. Kraśnik i jego przedmieścia zamieszkiwały zaledwie ok. 303 osoby. Zenon Guldon, *Żydzi i Szkwaci w Polsce w XVI–XVIII wieku* (Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1990), 95.

⁶⁴ Jak zauważa Zygmunt Sułowski, w latach 1651–1660 liczba chrztów w Kraśniku zmalała o niemal połowę w porównaniu do wcześniejszej dekady. Naturalnie statystyka ta jest w przeważającej mierze konsekwencją potopu szwedzkiego, niemniej na pierwsze miesiące tego okresu rzutować musiał również najazd Kozaków. Sułowski, „Dzieje zaludnienia,” 36–37.

⁶⁵ *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej*, 213.

⁶⁶ Szaflik, „Powiat urzędowski,” 123–26; Surdacki, „Życie polityczne Urzędowa,” 506.

⁶⁷ Statystyka ta wymusza refleksję na temat rzetelności niektórych źródeł z epoki dotyczących rzezi dokonywanych przez Kozaków w miastach i majątkach ziemskich. W wielu relacjach zawartych w kronikach, pamiętnikach i korespondencji przybierały one rozmiary istnej hekatombi. Naturalnie Kraśnik jest w tym aspekcie jednostkowym przykładem i aby dokładniej nakreślić problem strat demograficznych w poszczególnych ośrodkach, należałoby przeprowadzić dokładniejsze badania. To zaś niestety jest często niemożliwe z uwagi na brak źródeł, takich jak księgi grodzkie bądź akta miejskie (szczególnie w przypadku województw ukraińskich).

nie zniechęcało do stawiania oporu⁶⁸. Ofiarą rebeliantów często padali duchowni katoliccy, rabowanie świątyń było bowiem stałym punktem działań buntowników. W ich trakcie ze szczególnym okrucieństwem traktowano księży i zakonników, co dobitnie świadczy o niechęci Kozaków do Kościoła rzymskiego.

Oprócz zwykłych mieszkańców podczas najazdu ucierpiały także osoby sprawujące urzędy miejskie, wiadomo bowiem, że po inkursji koniecznym było uzupełnienie składu kraśnickiej miejskiej rady i ławy o nowych członków⁶⁹. Z kontekstu zachowanych źródeł można również wywnioskować, że zdewastowana została istniejąca zabudowa, w tym kupieckie kramy i warsztaty. Jak wynika z badań Józefa Ryszarda Szaflika, miejskie rzemiosło mocno podupadło, handel zaś został niemal zupełnie zahamowany⁷⁰. Warto także wspomnieć, że w testamentach utyskiwano na wstrzymanie pochówków w pozostającym pod opieką kanoników regularnych laterańskich, zrujnowanym kościele farnym⁷¹. Po najeździe niemożliwe było również odprawianie nabożeństw w tej świątyni⁷².

Działania kozacko-tatarskiej armii na obszarze Lubelszczyzny jesienią 1648 r. wywoływały zgrozę wśród ludności Rzeczypospolitej, co widać chociażby na przykładzie mieszkańców Lublina, którzy jeszcze w pierwszej dekadzie października zaczęli masowo opuszczać swoje miasto⁷³. Podejście wrażeń do linii Wisły skutecznie zastraszyło szlachtę obradującą nad wyborem nowego monarchy⁷⁴. Wieści na temat

⁶⁸ „Najpierw po domach biegając, mieczem (żelazem) wielu napotkanych wycięli, następnie dzieci na oczach rodziców jak baranki ofiarne żązynali. W szpitalu ubogich pozabijali”. Makarczyk, „Kraśnik — klasztor, miasto i parafia,” 85.

⁶⁹ *Decretum contra Ioannem Kalisz*, 58.

⁷⁰ Szaflik, „Powiat urzędowski,” 122–23.

⁷¹ „Naprzód prosieł, jeśli go Pan Bóg z te[go] świata weźmie, aby był w kościele schowany przy zamku kraśn[ickim], gdyż teraz dla rozboju kozackie[go] przy wielkim kościele farnym kraśn[ickim] nic ludzi nie chowają. *Testamentum Martini chirurgii*, APL, AMK, sygn. 12, 63v.

⁷² Por. przyp. 32.

⁷³ „W Lublinie trwogi wielkie, a ludzi bardzo mało, którzy są pogotowiu uchodzić. Sam znać tego, co dzień ich już ubywa i już jako w pustkach tylko trochę ubogich ludzi po przedmieściach, ale kupców bardzo mało, i ci są pogotowiu uchodzić”. „1648 g. oktyabrya 11. — Pis'mo lyublińskiego starosty Firleya o dvizhenii ukraińskich voysk po napravleniyu ko L'vovu i panicheskom begstve shlyakhty i kuptsov iz Lyublina,” in *Dokumenty ob osvoboditel'noy voyne ukraińskiego naroda*, 165.

⁷⁴ „А послы чужих грдств преbываюг две мили от Варшава, толко свейским послом позволено в Варшаве быть, а страх в королевстве ото дни до дни болши, ние толко, что козаки и татаровя за пятнатцать миль от Варшава пришли разбивать [...]”. 1648, листопада 13. — Переклад друкованого листа,

pustoszenia miast i miasteczek we względnie niedalekiej odległości od Warszawy rodziły bowiem obawy, że Chmielnicki może targnąć się na stolicę⁷⁵. Narastająca atmosfera strachu nie pozostała bez wpływu na przebieg elekcji, którą wobec zagrożenia starano się przyspieszyć, oraz rzetelność postanowień dotyczących obrony⁷⁶. Nastroje te niewątpliwie odcisnęły swe piętno także na najważniejszej z decyzji, jaką miał podjąć sejm. Hetman zaporoski jasno bowiem opowiedział się za oddaniem korony królewiczowi Janowi Kazimierzowi, co poza innymi kwestiami ostatecznie przekreśliło szanse elekcji jego brata Karola Ferdynanda⁷⁷.

REFERENCES

Albin, Janusz. „Rzemiosło i handel miasta Kraśnika w XVI i XVII wieku.” In *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, edited by Kazimierz Myśliński, Józef Ryszard Szaflik, 77–98. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1963.

Dzherela, 178; „Ляхи ж у цей час зібралися у Варшаві, настановили гетьманом князя Вишневецького і почали обирати короля, та оскільки їх там зібралося чимало і кожен мав заячі вуха (так боялися Хмельницького, що варто було сухій галузі тріснути, як вони пускалися навтьоки до Гданська і уві сні не раз гукали: «Хмельницький іде!»)”. „Litopis gadyats'kogo polkovnika Grigoriya Grabyanki,” ed. Raissa Ivanchenko, in *Zbirnik kozats'kikh litopisiv: Gustins'ky, Samiyyla Velichka, Grabyanki* (Kiyiv: Dnipro, 2006), 895.

⁷⁵ „Ale zewsząd tyle nieszczęsnego zła i niepewnych wieści, że jakoby wszyscy przemysłiwali o ucieczce z Warszawy”. Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, vol. 2: 1637–1646, ed. Adam Przyboś, Roman Żelewski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980), 130. „Donesenia papskago nuntsiya Ioanna Torresa, arkhiep. Adrianopol'skago, o sobyt'yakh v Pol'she vo vremya vozstaniya Bogdana Khmel'nitskago,” in *Sbornik statey i materialov po istorii yugo-zapadnoy Rossii izdavaemy kievskoy kommissiey dlya razbora devnikh aktov*, vyp. 2 (Kiev: Tipo-Litografiya i Perepletnaya I. Kryzhanovskago 1916), 124–26; Samuel Grondski, *Historia belli Cosacco-Polonici* (Pest: Litteris Francisci Augustini Patino, 1789), 91–92.

⁷⁶ Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych*, 284–85; Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, 124–25; *Diariusz sejmu elekcyjnego 1648 roku*, ed. Janusz Stanisław Dąbrowski (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” 2013), 73–74.

⁷⁷ Adam Kersten, *Warszawa kazimierzowska 1648–1668. Miasto — Ludzie — Polityka* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971), 231–32; Artur Goszczyński, „Adam Kazanowski wobec powstania Chmielnickiego,” in *Patrimonium. Studii z ranniomodernoї istorii Central'no-Schidnoї Evropy*, vol. 1: *Ranniomoderna lyudyna: prostir — vlada — pravo XVI–XVIII st.*, ed. Witalij Mychalowski and Jarosław Stolicki (Kyjiv–Krakiv: Laurus 2015), 266.

- Baliński Michał and Lipiński Tymoteusz. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*. Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845.
- Bogucka Maria and Samsonowicz Henryk. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.
- Diariusz sejmu elekcyjnego 1648 roku*, edited by Janusz Stanisław Dąbrowski. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2013.
- Dokumenty ob osvoboditel'noy voyne ukraïnskogo naroda 1648–1654 g.g.*, edited by Abram Zinowyevich Baraboy, Ivan Lukich Butich, Andriy Nikolayovich Katrenko and Elena Stanislavivna Kompan. Kiev: Naukova Dumka, 1965.
- Encyklopedyja Powszechna*, vol. 16: (*Krasiń.–Libelt.*). Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1864.
- Figurniak, Magdalena Liliana. “The history of the Jewish Population on the Zamoyski Latifundium. During the Period of the Chancellor line (Jan ‘Saryusz’, Tomasz and Jan ‘Sobiepan’ Zamoyski): Contribution to the Research.” *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej* 4 (2014): 181–98.
- Gavryliuk, Ivan. *Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648–1651*. Oświęcim: Napoleon V, 2019.
- Gliwa, Andrzej. *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*. Przemyśl: Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 2013.
- Goliński Marcin. *Silva rerum (1648–1665)*, vol. 1: 1648–1649, edited by Orest Zayac, Yaroslav Fedoruk. Kyiv: Nacionalna Akademia Nauk Ukrainy, 2019.
- Goszczyński, Artur. „Adam Kazanowski wobec powstania Chmielnickiego.” In *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI–XVIII ст.*, vol. 1: *Ранньомодерна людина: простір — влада — право XVI–XVIII ст.*, edited by Witalij Mychalowski and Jarosław Stolicki, 256–70. Київ–Краків: Laurus 2015.
- „Ucieczki ludności cywilnej z południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej w pierwszym etapie powstania Chmielnickiego.” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. „Prace Historyczne” 148, z. 2 (2021) [w druku].
- Grocholski, Henryk. „Wokół początków Kraśnika.” In *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, edited by Kazimierz Myśliński, Józef Ryszard Szaflik, 28–32. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1963.
- Grondski Samuel. *Historia belli Cosacco-Polonici*. Pest: Litteris Francisci Augustini Patino, 1789.
- Guldon, Zenon. *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1990.
- Horn, Maurycy. *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978.
- Jarmiński, Leszek. „Tomasz Zamoyski wobec spraw publicznych i wyznaniowych.” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 25 (1980): 113–38.

- Kamler, Marcin. „Kary za przestępstwa pospolite w dużych miastach Polski w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku.” *Kwartalnik Historyczny* 101, no. 3 (1994): 25–39.
- „Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich). Warszawa: Neriton, 2010.
- Kersten, Adam. *Warszawa kazimierzowska 1648–1668. Miasto — Ludzie — Polityka*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971.
- Krip'yakevich, Ivan Petrovich. *Bogdan Khmel'nits'ky*. Lviv: Svit, 1990.
- Kupisz, Dariusz. *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008.
- Kurkowski, Jarosław. „Sieć jarmarczna województwa lubelskiego w XVI w.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34, no. 2 (1986): 227–47.
- Kurtyka, Janusz. *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*. Kraków: Societas Vistulana, 1997.
- Lulewicz, Henryk. „Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo słuckie.” *Miscellanea Historico-Archivistica* 3 (1989): 201–15.
- Makarczyk, Irena. „Kraśnik — klasztor, miasto i parafia w kronikach Stefana Ranatowicza oraz Benedykta Szamotulskiego.” *Echa Przeszłości* 16 (2015): 79–90.
- Mierzwa, Edward Alfred and Tworek, Stanisław. „W okresie wojen i konfederacji 1648–1696.” In *Dzieje Lubelszczyzny*, vol. 1, edited by Tadeusz Mencil, 353–92. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.
- Mikołajczyk, Marian. *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1998.
- Miller, Il'ia Solomonovich. „Wojna wyzwolenicza Ukrainy w latach 1648–1654 a lud polski.” *Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej* 1 (1954): 393–420.
- Morgensztern, Janina. „Wiadomości o ludności żydowskiej w Kraśniku na podstawie inwentarza z 1631 r.”, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 32 (1959): 27–42.
- „Z dziejów Żydów w Kraśniku do połowy XVII wieku,” *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 34, no. 2 (1960): 71–96.
- Myk, Władysław. „Ruchy chłopskie w starostwie urzędowskim w XVI i XVII wieku.” In *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, edited by Kazimierz Myśliński, Józef Ryszard Szaflik, 99–111. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1963.
- Myśliński, Kazimierz. „Początki miasta Kraśnika i Urzędowa na tle rozwoju południowej Lubelszczyzny.” In *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, edited by Kazimierz Myśliński, Józef Ryszard Szaflik, 11–27. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1963.
- Opas, Tomasz. „O dawnych umocnieniach obronnych miast prywatnych województwa lubelskiego.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 19, no. 2 (1971): 251–55.

- Paprocki, Bartosz. *Ogród królewski w którym o początku Cesarzów Rzymskich, Arcyksiążąt Rakuskich, Krolow Polskich, Czeskich, Xiążąt Śląskich, Ruskich, Litewskich, Pruskich, rozrodzenia ich krotko opisane naidziesz*. Praga: Drukarnia Daniela Siedlczanńskiego, 1599, przedmowa [brak paginacji].
- Paulowa, Stanisława. „Tęczyńscy w Kraśniku.” In *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, edited by Kazimierz Myśliński, Józef Ryszard Szaflik, 56–64. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1963.
- Półwiartek, Józef. „Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego — mit a rzeczywistość.” In *Kozacki vijny XVII stolittia v istorijnej svidomosti polskoho ta ukrajinskoho narodiv. Materialy Druhoji Polsko-Ukrajinskoji Naykovoji Zustriči (Lviv, 12–13 žovtnia 1995 r.)*, edited by Leonid Zaškilniak, 76–90. Lviv–Lublin, 1996.
- Raczyński, Edward, ed. *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego*, vol. 1. Poznań: Nakładem i czcionkami N. Kamińskiego i Spółki, 1859.
- Radziwiłł, Albrycht Stanisław. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, vol. 2: 1637–1646, edited by Adam Przyboś, Roman Żelewski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980.
- Serczyk, Władysław. *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2007.
- Storozhenko, Ivan. „Voenno strategichna meta povstannya pid kerivnitstvom Bogdana Khmel’nits’kogo u berezni–travni 1648 r.” In *Doba Bogdana Khmel’nits’kogo (do 400-richcha vid dnya narodzhennya velikogo get’mana)*. *Zbirnik naukovikh prats’*, edited by Valeriy Andriyovich Smolij, 62–73. Kiyiv: Institut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 1995.
- Sułowski, Zygmunt. „Dzieje zaludnienia obecnych powiatów kraśnickiego i janowskiego.” In *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, edited by Kazimierz Myśliński, Józef Ryszard Szaflik, 33–43. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1963.
- Surdacki, Marian. „Życie polityczne Urzędowa w XVII–XVIII wieku.” In *Archiva temporum testes. Źródła historyczne jako podstawa pracy badacza dziejów. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Olczakowi*, edited by Grzegorz Bujak, Tomasz Nowicki, Piotr Siwicki, 503–15. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2008.
- Szaflik, Józef Ryszard. „Nastroje wśród społeczeństwa Lubelszczyzny w okresie wojny narodowo-wyzwoleńczej na Ukrainie (1648–1654).” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne* 11 (1956): 61–80.
- „Powiat urzędowski w okresie wojen z połowy XVII wieku (1648–1660).” In *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, edited by Kazimierz Myśliński, Józef Ryszard Szaflik, 120–28. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1963.
- Szajnocha, Karol. *Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. Opowiadanie i źródła*, vol. 2: *Polska w r. 1648*. Lwów: Nakładem autora. Z drukarni E. Winiarza, 1869.

- Szczepaniak, Jan. „Szkoła parafialna w Kraśniku w okresie staropolskim.” *Studia Sandomierskie* 26, (2019): 5–35.
- T.T. „Niektóre wiadomości o mieście okręgowem Kraśniku z rękopisu.” *Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi* 3 (1847): 1–37.
- Tarnawski, Aleksander. „Dzieje powstania dóbr Ordynacji Zamojskiej.” *Teka Zamojska* 1, no. 2 (1938): 78–84.
- Zakrzewski, Stanisław. „Nad Wieprzem i Bugiem w wieku XI i XII.” *Przegląd Historyczny* 1, no. 3 (1905): 359–71.

Artur Goszczyński

The attitude of civilians toward Cossack raids in 1648 on the example of the citizens of Kraśnik. A complement to the issue of territorial range of the Chmielnicki Uprising

In autumn 1648 the Tatar-Cossack army besieged Lviv and Zamość as well as left minor troops in their vicinity. Their raids desolated villages located between the Bug and Vistula River. The actions of rebels from Zaporozie only enhanced the fear-filled atmosphere among the civilian population. For the leader of the Uprising, Bohdan Chmielnicki, those raids were a way of restocking and building up morale among Tatars and Cossacks. Moreover, the raids advantaged political affairs of the Cossack ataman. Terrorising gentry allowed him to influence the election sejm (sejm elekcyjny) deliberating at the time.

One of the localities that suffered from the Cossack raids in the aforementioned period was Kraśnik (located in the Lublin Voivodeship). The rebels from Zaporozie blasted the village, slaughtered its citizens and desolated its infrastructure. The surviving court references allow for an analysis of attitudes among the civilians during the raids. There is some data about citizens' escapes outside the city walls, as well as some accounts of robberies, committed by the people that remained in the city after the Cossack retreat, who wanted for getting rich easily.

Keywords: Chmielnicki's uprising, Cossacks, Kraśnik, Polish-Lithuanian Commonwealth in 17th century, refugees through the ages, the interregnum of 1648, the election of 1648

Artur Goszczyński — ur. 1988 r. w Chełmie, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, absolwent Wydziału Historycznego UJ. Swoje zainteresowania naukowe koncentruje wokół polityki wewnętrznej oraz elity władzy Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku, a także zagadnień związanych z historią społeczną epoki nowożytnej. Laureat Narodowego Programu Stypendialnego Republiki Słowacji, Stypendium Fundacji Lanckorońskich oraz Stypendium Fundacji Augusta hr. Cieszkowskiego. E-mail: artur.goszczyński@op.pl